

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԻՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ս Մ Բ Ա Տ
Բ Ա Գ Ր Ա Տ ՈՒ Ն Ի

ՍՍՈՄ ԳԻՏՈՒԹ. ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՌ. ԶԱՆՓՈԼԱԴՅԱՆ

2968

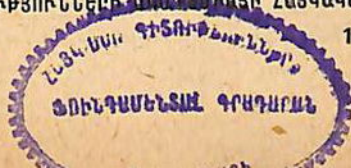
Մ Մ Բ Ա Տ
ԽՈՍՐՈՎ-ՇՈՒՄ
Բ Ա Գ Ր Ա Տ ՈՒ Ն Ի

Դմբ
476

ՍՍՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԵՐԵՎԱՆ

1 9 4 3

Սերիա՝ խմբագրությամբ ակադ. Հ. ՕՐԲԵԼՈՒ

Շապիկը՝ Եկարիչ Մ. Ն. ՄՈՒՆԻ

Армянский Филиал Академии Наук СССР

Боевые подвиги сынов Армении

Р. М. ДЖАНПОЛАДЯН

ՏՄԲԱՏ ԽՕՏՐՈՎ-ՇՄՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

(На армянском яз.)

Изд. Армфан. Ереван, 1943

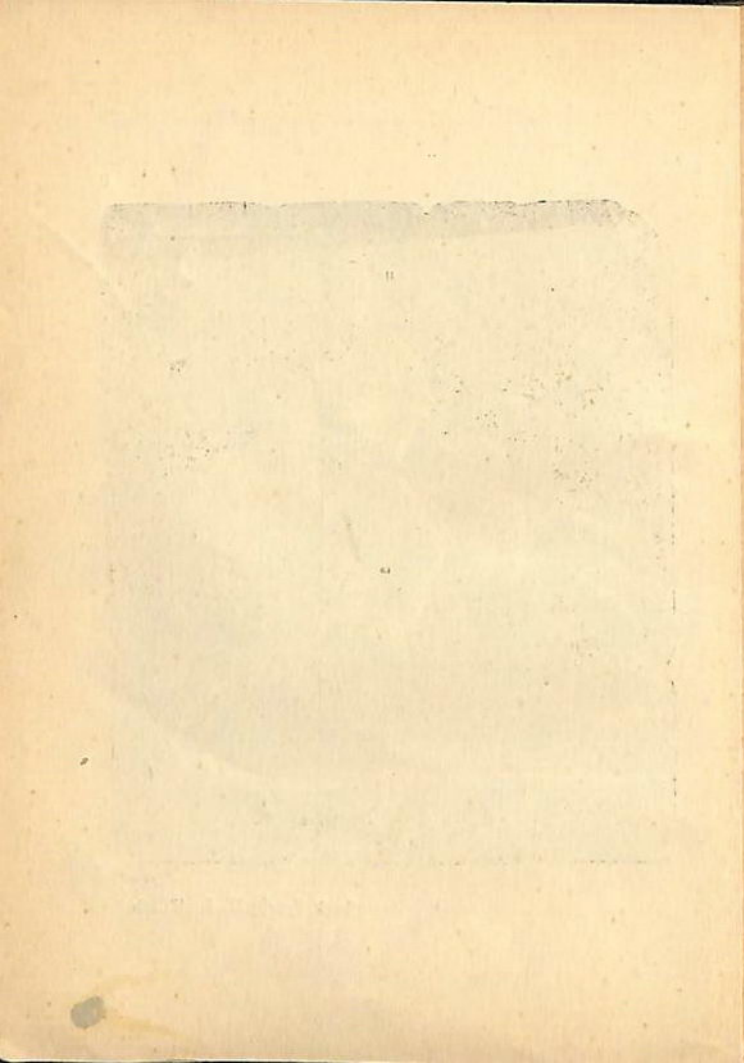
ՎՖ 01080, պաճվեր 128, տիրած 4000.

Ստորագրված է ապրիլի 29 ապրիլի 1943 թ.

ՆԳԺԿ Տնտրածնի տպարան, Երևան.

Գործ նկարիչ Մ. Ն. Մոսի

595 Թվականն էր:

Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուսոլսի մեծ կրկեսը լեփլեցուն էր: Ամֆիթատրոնը և հատկապես կայսերական օթյակը ճոխ զարդարված էր: Պետք է տեղի ունենար ինչ-որ արտակարգ ներկայացում: Հասարակությունն անհամբեր էր: Մոտենում էր ներկայացման սկիզբը: Մեծ հանդիսավորությամբ, բազմաթիվ պալատականներով շրջապատված, իր օթյակն է մտնում Մորիկ կայսրը: Նրա դեմքը գոհունակություն է արտահայտում, շրթունքներն զրա փայլում է հաղթական ժպիտը: Ներկայացումն սկսվում է:

Բոլորի ուշադրությունը գամվում է վարագույրին, որի ետևից պետք է դուրս գամենամարտիկը: Վերջապես հանդարտ քայլերով ասպարեզ է գալիս բարձրահասակ,

Ղլապինդ, դյուցազնական արտաքինով, մի-
ջին տարիքի մի մարդ: Նրա մարմինը հա-
մարյա մերկ է, հագին ունի միայն անդ-
րավարտիկ: Մարմնի գեղեցկությանը ոչ մի
բանով չի զիջում նրա գեղեցիկ, արտահայ-
տիչ դեմքը: Խիստ կամարակապ սև հոն-
քերի տակից փայլատակում են նրա սև,
նշաձև, հպարտությամբ լի աչքերը. լայն
և դուրս ընկած ճակատը պսակվում է սև,
գանգուր մազերով, իսկ գեղեցիկ արծվա-
քիթը մատնում է նրա լեռնական ծագումը:

Հպարտությամբ վեր պահած գլխով,
դայրույթից ամուր սեղմած առամներով,
նա դիտում է հանդիսականներին, երբեմն
իր խրոխտ հայացքը կայսերական օթյա-
կին ուղղելով:

Այս մարդը մահվան է դատապարտված,
ոչ թե սովորական մահվան, այլ գազան-
ների հետ մենամարտի միջոցով:

Փոխադարձաբար իրար են դիտում՝
դատապարտյալը հասարակությանը, հասա-
րակությունը դատապարտյալին: Դիմացի
դռնից իրեն հատուկ դանդաղությամբ դուրս

է գալիս մի հսկա արջ: Վերջինս, կարծես
թե հասկանալով իր դերը, շարժվում է
ուղիղ դեպի կենտրոնում կանգնած մարդը:
Հասարակութունն անհանգստանում է, նա
ուզում է որքան հնարավոր է շուտ հրձիւ
վայրենի տեսարանով: Եվս մի քանի քայլ
մի քանի վայրկյան, ահա բարձրանում է
արջի ծանր և բրդոտ թաթը՝ մեկ հարվա-
ծով դետին գլորելու այդ հանդուգն և գո-
ռող մարդուն, որը հանդարտ ու հպարտ
դիտում է արջի յուրաքանչյուր շարժումը:
Հանկարծ լավում է մի բարձր և բամբ
ձայն. արջը շշմում է: Այդ՝ մենամարտիկի
ձայնն էր, որն օգտագործելով հարմար բո-
ւեն, բռնեցքի ուժեղ հարվածով գետին է
գլորում անշնչացած գազանին:

Հասարակութունն ապշած է:

Բայց ներկայացումը դեռ չի վերջացել:
Անմիջապես ասպարեզ է դուրս բերվում
մի մեծ ցուլ, որը, չորս կողմը դիտելուց
հետո, վազքով մոտենում է իր զոհին:
Մենամարտիկն արձանացած է տեղում: Յուր
իջեցնում է գլուխը. նա պատրաստվում է

իր եղջյուրներով բարձրացնել և ուժեղ հար-
վածով վերջ տալ զոհին: Հանկարծ եղջյուր-
ները մնում են մենամարտիկի ձեռքին, և
ցավից մռնչացող կենդանին ետ է փախչում:
Ճարպիկ և ուժեղ բազուկները մի ակըն-
թարթում կարողանում են այլանդակել հը-
սարտ կենդանուն: Չկորցնելով իր սառնա-
սըրտությունը՝ մենամարտիկը բռնում է ցուլի
ոտքից, ցանկանալով ետ պահել իրենից սար-
սափահար փախչող կենդանուն, սակայն
վերջինիս հաջողվում է դուրս պրծնել, այս
անգամ նրա ձեռքին թողնելով իր կճղակը:

Հասարակության մեջ մի անհանգստու-
թյուն է անցնում, բոլորը հայացքները հա-
ռում են կենտրոնական օթյակին՝ ի՞նչ կասի
կայսրը, ի՞նչ է մտածում նա:

Կայսրը մռայլված է: Նրա դեմքից ան-
հետացել է ներկայացման սկզբում եղած
ինքնահավան ժպիտը: Բայց կայսրը վրի-
ժառու է. նա չի թողնի թշնամիներին հեշ-
տությամբ ազատվել իր ձեռքից:

Մորիկը հրամայում է մենամարտի դուրս
բերել զազաններից ուժեղին՝ առյուծին:

Մենամարտիկը դատապարտված է ան-
խուսափելի մահվան:

Արքայավայել քայլերով ասպարեզ է
մտնում ահռելի գազանը: Մի պահ շփոթված,
հասարակությանը դիտելուց հետո, քաղցած
գազանը նկատում է իր զոհին և մի գոռոզ
մոնչյուն արձակելով, բացած իր զարհու-
րելի երախը, սրընթաց դեպի մենամարտիկն
է դիմում:

Դահլիճը քարանում է:

Մարդը շարունակում է կանգնած մնալ
իր հպարտ կեցվածքով: Նա որոշել է մեռ-
նել հերոսի մահով, ցույց տալով իր ուժը և
կամքը:

Ընդամենը մի քանի ոտնաչափ է բա-
ժանում մարդուն գազանից:

Հանդիսականներից ոմանք կախում են
գլուխները: Մենամարտիկն արդեն վաստա-
կել էր շատերի սերն ու համակրանքը: Ուժի
և գեղեցկության երկրպագու բյուզանդա-
ցին չէր կարող տեսնել իր սիրելի հերոսի
մահը:

Հրեշավոր գազանն արդեն պատրաստ

էր կատարելու իր վճռական ուսոյունը, երբ մենամարտիկը ճարպկությամբ բռնելով նրա ականջներէց, նստում է մեջքին, իր հաղթ բազուկներով բռնում է կոկորդից և խեղ-դամահ անում նրան:

Այս բոլորը կատարւում է մի ակնթարթում: Հասարակությունն սթափւում է անսպասելի տեսարանից այն ժամանակ միայն, երբ անշնչացած դադանն արդեն գտնւում էր հեացող դուռցաղնի ոտքերի տակ:

Բարձրանում է մի չտեսնւած ցնծություն: Ոգևորւած ժողովուրդը ոտքի կանգնելով, պահանջում է իշխանք շնորհել մահւման դատապարտւած հերոսին, այդ բանին նա արժանի էր, այդ իրավունքը նա վաստակել էր:

Կրկեսային տաքարյուն հասարակության բռուն պահանջին չկարողանալով ընդդիմանալ՝ Մորիկ կայսրը ներում է շնորհում գազաններին հաղթողին: Նույն երեկոյան, ի պատիւ դուռցաղնի, կայսրը մեծ խնջույք է տալիս պալատում:

Ո՞վ էր այն մարդը, որը, բերված կիսա-

առասպելական պատմվածքի համաձայն, կարողացավ ոչ միայն ազատվել անարգ մահից, այլև արժանանալ կայսեր ընդունելությանը:

Դա հայոց անվանի զորավար Սմբատ Բազրատունին էր:

Մանուկ հասակից հայրենի Կոզովիտի լեռներում, անտառներում ստացած ռազմական դաստիարակության և իր անհատական ընդունակությունների շնորհիվ, դեռևս երիտասարդ Սմբատը հռչակվում է որպես տաղանդավոր զորավար: Եվ իզուր չէր, որ իր հայրենիքի թշնամիների դեմ տարած բազմաթիվ հաղթանակների համար, երախտապարտ հայ ժողովուրդը մեծարել էր նրան «Բազմահաղթ» տիտղոսով:

Նրա ուժի մասին ժողովուրդը չտեսնված առասպելներ էր հնարել: Ժամանակակիցները մի այսպիսի դեպք են պատմում: Մեկ անգամ, երբ Սմբատը զորքով անցնում էր հնադարյան մի խիտ անտառով, ի զարմանքս բոլորի, իր ուժեղ բազուկներով բռնում է մի մեծ ծառի բարձր ճյուղից, իսկ ոտքե-

բով սեղմելով ձիու իրանը, կտրում է նրան
գետնից:

Առաջին անգամը չէր, որ բյուզանդացի-
ները հանդիպում էին հայոց անվանի զո-
րավարին: Հաճախ էին տեսել նրան հաղ-
թանակով վերադարձող բյուզանդական բա-
նակի առաջին շարքերում, շրջապատված
կայսերական առանձին սլառիվներով: Ըն-
դամենը մի քանի ամիս առաջ նույն այդ
հասարակութունը և կայսրը, որոնք այսօր
այդպիսի հետաքրքրությամբ սպասում էին
նրա մահվանը, մեծ շուքով ու նվերներով
Կ. Պոլսից Հայաստան էին ձանադարհե-
լ: Այն ժամանակ նա ուժեղ էր, կանգնած էր
Խաղտյաց (Հաղխատանի) լեռներում ամ-
րացած, ոտից-գլուխ զինված մեկ հաղարա-
նոց գերազանց կարողության տեր ապրս-
տամբ հեծելազորի գլուխ: Բյուզանդա-
կան կայսրը վախենում էր: Հարկավոր
էր հարգել զորքի ցանկությունը, սիրաշա-
հել, խաղաղացնել նրան, ավարների դեմ
սլատերազմի ուղարկել, իսկ Բագրատունուն,

համաձայն զորքի պահանջի, Հայաստան ճանապարհել:

Կայսերական պատիվներն ու նվերները չկարողացան խաբել իր հայրենիքի ազատության համար մարտնչող զորավարին:

Նա վերադառնում է հայրենիք, ուր նրան սպասում էին ապստամբության պատրաստ հայերը, անցնում է ժողովրդի գլուխ և բյուզանդական կայսրության դեմ համաժողովրդական մեծ ապստամբություն բարձրացնում: Ապստամբները պահանջում էին կայսրությունից վերականգնել իրենց ինքնուրույնությունը, հրաժարվում էին զորք տալ ավարների դեմ պատերազմելու և հայտնում էին՝ «օտարի համար, կռվելու փոխարեն ավելի լավ է մեր հայրենիքի անկախությունը պահպանելով զոհվել»:

Կայսրը մեծ զորք կուտակելով՝ դաժան կերպով ճնշում է ապստամբությունը և գերված զեկավարներին մայրաքաղաք տեղափոխում: Բյուզանդական ծերակույտը նրանց նկատմամբ դաժան դատավճիռ է կայացնում՝ մահ կրկեսում, որից, ինչպես տեսանք,

վառավոր հաղթանակով դուրս եկավ Մմբա-
տը: Կայսրը ստիպված եղավ ներել Բագրա-
տունուն և նրա համախոհներին. նոր ապըս-
տաժրությունից վախենալով, թույլ չտվեց
նրանց Հայաստան վերադառնալ, այլ աքսո-
րեց իր հեռավոր պրովինցիաները. Սմբատին
տրիրունի պաշտոնով ուղարկեց Աֆրիկա:

Ծանր էր Հայաստանի վիճակը 6-րդ դա-
րի վերջին:

Դեռևս երկու դար առաջ նա բաժանվել
էր իր երկու հզոր հարեանների՝ Բյուզան-
դիայի և Պարսկաստանի միջև: Բռնի ուժով
վերացվել էր հայկական թագավորությունը:
Երկիրը վեր էր ածվել այդ երկու թշնամի
պետությունների դարավոր պատերազմների
թատերաբեմի: Չկար ինքնուրույնություն,
չկար կյանքի և գույքի ապահովություն:
Կուլտուրական և կրոնական քիչ թե շատ
ինքնուրույնությունն էլ ենթակա էր ան-
ընդհատ հալածանքների և ոչնչացման վը-
տանգի:

Հայ ժողովուրդը հեշտությամբ ու հնա-
զանդությամբ չէր տանում այդ բոլոր հա-
լածանքները: Հաճախ երկրում բռնկվում
էր ժողովրդական դայրույթը:

Երկու պետություններն էլ գիտակցում
էին Հայաստանի մեծ նշանակությունն
իրենց դարավոր պայքարի ընթացքում,
ուստի յուրաքանչյուրը հատուկ ձևով ցան-
կանում էր իր կողմը գրավել կամ, ծայրա-
հեղ դեպքում, մեկուսացնել նրան: Այսպես,
օրինակ, երբ պարսկական պետության՝ հա-
յերի հպատակեցման բռնի միջոցները երկ-
րում մեծ դիմադրության հանդիպեցին, նա
փոխեց իր քաղաքականությունը և անցավ
սիրաշահման ու հովանավորման քաղաքա-
կանության: Սրան հակառակ, բյուզանդա-
կան կառավորությունը Հայաստանի կուլ-
տուրական անկախության և ռազմական ուժի
ոչնչացման քաղաքականություն էր վարում:
Կուլտուրական անկախությունը ցանկանում
էր վերացնել հայկական եկեղեցին բյու-
զանդականին ձուլելով, հայ ժողովրդի վզին
օտար և խորթ դավանանք փաթաթելով:

Այդ նպատակով նա երկաթառակություններ էր մտցնում եկեղեցում: Ռազմական ուժի վերացման քաղաքականությունն էին հետապնդում այն հաճախակի զորահավաքները, որ կատարում էր Բյուզանդիան Հայաստանում՝ իր արևմտյան սահմաններում ավարների դեմ կռվելու համար: Ահա մի այսպիսի նոր զորահավաքն էր առիթը 595 թվականի՝ Սմբատ Բագրատունու ղեկավարած հայոց զորքի՝ Խաղտիքում, ապա Հայաստանում բարձրացրած ապստամբության:

Այս քաղաքականությունից զերծ չէր նաև հայազգի Մորիկ կայսրը: Նա իր հայրենակիցների ոչնչացման նենգավոր քաղաքականություն էր վարում, նույնն առաջարկելով նաև պարսից արքային:

* * *

Հայ զորավարի ափրիկական կյանքի մասին ժամանակակիցները ոչինչ չեն գրում: Սմբատի կյանքի հետագա պատմությունն սկսվում է պարսկական արքունիքում նրա հանդես գալու մոմենտից:

Այս հանդամանքն առիթ է տվել բանասերներին ոմանց կարծելու, որ բյուզանդական Հայաստանի ապստամբության ղեկավար Մմբատ Բագրատունին և պարսից զորավար Մմբատ Բագրատունին տարբեր անձնավորություններ են: Սակայն, ինչպես փաստերն են ապացուցում, 6-րդ դարի վերջին և 7-րդ դարի սկզբին ապրել ու գործել է միայն Մանվել Բագրատունու որդի Մմբատ Բագրատունի Բաղմահաղթ կոչված զորավարը:

Աֆրիկական խղճուկ տրիրոունի վիճակը չէր կարող բավարարել իր հայրենիքի ազատության համար պայքարելու և գործելու ցանկությամբ լցված տաղանդավոր զորավարին:

599 թվին Մմբատ Բագրատունին փախչում է աքսորից: Սակայն նա Հայաստան չի վերադառնում, այնտեղ այլևս չկար ազատ գործելու ասպարեզ, չկար այն ուժը, որի վրա հենվելով՝ Մմբատը կարողանար վերականգնել նախնյաց փառքը:

Ինչպես տեսանք, 595 թվի ապստամբու-

Թյունը դաժանորեն ճնշելուց հետո, ղեկավար կորիզը հեռացվել էր Հայաստանից, մի չտեսնված հալածանք էր սկսվել բնակչության դեմ և առժամանակ վերացվել էր նոր ապստամբություն բարձրացնելու հնարավորությունը:

Միակ վայրը, ուր կարող էր ապաստանել Սմբատ Բագրատունին, Պարսկաստանն էր:

Պարսկական իշխանության հովանավորությունն էին ստանում նաև այն բազմաթիվ հայերը, որոնք չկարողանալով տանել բյուզանդական կայսրության հալածանքները, հեռանում էին հայրենիքից:

Առաջարկելով իր ծառայությունը պարսից արքային, Սմբատ Բագրատունին նպատակ ուներ ձեռք բերել նրա սերն ու համակրանքը և օգտագործելով իր դիրքը՝ գեթ մի փոքր թեթևացնել հայրենիքի և հայրենակիցների վիճակը:

599 թիվը պարսից Խոսրով Փարվեզ արքայի (590—628) համար շատ տագնապալից տարի էր:

հով 976

Երկրում ուժեղացել էին դավադիր տար-
րերը. նրանք իրենց շուրջն էին համախմբել
մեծ ռազմական ուժ, ամրացել էին հյու-
սիսային լեռնային շրջաններում և մեծ
վտանգ էին սպառնում Խոսրովի իշխանու-
թյանը: Արքայից արքայի մի շարք փոր-
ձերը՝ ճնշել ապստամբությունը և ոչնչաց-
նել իր գահին սպառնացող մեծ վտանգը՝
անցել էին անհաջող: Ապստամբությունը
գնալով տարածվել էր: Պարսից արքայի
համար այդպիսի ծանր պահին իր ծառա-
յությունն էր առաջարկում Սմբատ Բագ-
րատունին:

Արքան նրան ընդունում է զրկաբաց:
Տալիս է իշխանավայել պատիվներ, հանձ-
նում է նրան Վրկանաց աշխարհի մարդապա-
նությունը, տրամադրում է մեծ թվով լավ
զինված զորք, արժանացնում է նրան պարս-
կական արքունիքում գոյություն ունեցող
ռազմական բարձրագույն պատվին՝ տալով
իր հոր՝ Որմիզդ արքայի սուրն ու գոտին:

Հայոց աշխարհի Բաղմահադթ զորավարի
քաջությունները լավ հայտնի էին պարսից

արքային: Դեռևս 590 թվին, երբ Մասա-
նյան ղինաստիայի ղեմ Վահրամ Զորինի
գլխավորությամբ բարձրացած ապստամ-
բության ժամանակ սպանել էին Խոսրովի
հորը՝ Որմիզդին, և նվաճել արքայական
գահը, Սմբատ Բագրատունին մեկն էր այն
հայ զորավարներից, որոնք բյուզանդական
զորքի հետ միասին ճնշել էին ապստամ-
բությունը և արքայական գահը վերադարձ-
րել Խոսրովին: Երախտապարտ արքան նշե-
լով այդ հաղթանակը, թանգարժեք նվեր-
ներ էր տվել կռվում առանձնապես աչքի
ընկած Սմբատ զորավարին:

Այժմ, այդ ծանր օրերից տաս տարի անց,
նորից նրան է հանձնվում պարսկական
գահի թշնամիների բռնություն:

Ապստամբներն ամրացել էին Կասպից ծո-
վի հարավային Ամաղ, Ռոյեա, Տաղարաս-
տան լեռնային շրջաններում (Գիլան, Մա-
ղանդարա): Այս շրջանները բնականից ա-
նառիկ բերդի դիրք ունեին: Արևմուտքից և
հարավից շրջապատված էին դժվարանցա-
նելի լեռներով, միակ ճանապարհը դեպի այդ

երկրներն անցնում էր Վրկանաց աշխարհով, ուր և մարդական է նշանակվում Սմբատ Բագրատունին: Այսպիսով՝ Սմբատը, ասլըստամբուլթյունը ճնշելու համար զորքի հետ միասին ստանում է նաև այս կարևոր ռազմական վայրի մարդականությունը: Սմբատն ալով Վրկանում, կտրելով միակ ճանապարհը, որով ասլստամբները կարող էին կապվել դրսի աշխարհի հետ, կարճ ժամանակում հաջողվում է ճնշել ասլստամբությունը:

Խաղաղացնելով երկիրը, Սմբատ Բագրատունին անցնում է իր մարդականական պարտականություններին:

Վրկանաց աշխարհը գտնվում էր Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանի վրա, Կասպից ծովի հարավ-արևելքում: Հյուսիսից նրան սահմանակից էին միջին-ասիական քոչվորները, իսկ արևմուտքից՝ Պարթևաստանի այն շրջանները, որոնք իրենց աշխարհագրական դիրքի հետևանքով հաճախ որպես ասլաստարան էին ծառայում դավադիր տարբերի համար: Այս երկու անհանգիստ հարե-

վանները ոտնատակ տալով Վրկանաց երկիրը, վեր էին ածել մի քայքայված և հետամնաց ծայրամասի: Վրկանաց երկիրը փաստորեն այն վայրն էր, որը կարող էր երկրի խաղաղության կարգավորչի դեր խաղալ, եթե վերականգնվեր քայքայված տնտեսությունը և ունենար ուժեղ ռազմական ղեկավարություն: Այսպիսին պետք է հանդիսանալ Վրկանի նոր մարդպանը:

Մմբատ Բագրատունին երկրի աղքատության աստիճանի հասած տնտեսությունը վերականգնելու նպատակով ծավալում է մի չտեսնված եռանդուն աշխատանք: Կարճ ժամանակում նրան հաջողվում է վերականգնել քայքայված տնտեսությունը: Ռազմական տեսակետից երկիրն ապահովելու համար ձեռնարկում է ամրությունների կառուցման գործին: Չլինելով ուժի և անհատական քաջության հլու երկրպագու, նա չափազանց մեծ աշխատանք է թափում **ռազմական կազմեր պատրաստելու համար: Առանձնապես սիրով և հոգատարությամբ էր պատրաստում նա հայ մարտիկներին,**

նրանց նվիրելով հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իր ողջ սերն ու քնքշությունը՝

Մարգարանն իր պալատում շրջապատված էր բաղմաթիվ հայրենակիցներով։ Վրկանաց երկիրը դարձել էր այն վայրը, ուր կարող էր ապաստանել յուրաքանչյուր ոք, ում սիրտը բաբախում էր իր հայրենիքի ազատության համար։

Վրկանաց երկրում Սմբատի կատարած մի շատ շնորհակալ աշխատանքի մասին ժամանակակիցներն առանձնապես դավասանքով են խոսում։

Դեռ վաղ ժամանակներից պարսկական իշխանությունը ռազմական նպատակներով, հատկապես հյուսիսային քոչվոր քուշանների և հեփթաղների դեմ կռվելու համար, իր արևմտյան շրջաններից հյուսիս էր դադթեցրել մեծ թվով հայեր, քրդեր, կամ, ինչպես ժամանակակից հայերն էին անվանում՝ «ազգն Կոդրեանց», և բնակեցրել սահմանակից անապատում։ Հետո հայրենիքից, ցատրե իշխանության տակ, ծայրահեղ աղքատության ու թշվառության մեջ, սրանցից շա-

տերը համարյա մոռացել էին իրենց մայրենի լեզուն, սովորությունները և կրոնը: Տառապյալներին օգնելու անհուն ցանկությամբ լցված Բաղրատունու համար սա մի չտեսնված ասպարեզ էր: Մեծ ջերմությամբ նա ձեռնարկում է մի խոշոր կուլտուրական դործի՝ գաղթականների համար բաց է առնում մայրենի լեզվով դպրոցներ: Դասավանդելու համար Հայաստանից հրավիրում է ուսուցիչներ: Վերականգնում է ազգային եկեղեցին, նշանակում առաջնորդ:

Սմբատ Բաղրատունին Վրկանաց երկրում իր դործունեությամբ յուլյց տվեց, որ նա ոչ միայն լավ դորավար է, այլև պետական ականավոր գործիչ: Սակայն Բաղրատունին շուտով ստիպված է լինում թողնել իր խաղաղ շինարարական աշխատանքները և նորից զենք վերցնել:

599 թ. ապստամբությունից հետո դավադիրներից ոմանց հաջողվել էր խուսափել Սմբատի սրից ու արքայից արքայի հալածանքներից և ապաստանել Պարսկաստանի վաղեմի թշնամի քուշանների մոտ:

Քուշաններն ու հեփթաղները քոչվոր ժողովուրդներ էին և բնակվում էին Միջին Ասիայում: Պարսկաստանի սահմանների վրա կատարած նրանց հաճախակի հարձակումները մեծապես անհանգստացնում էին պարսից իշխանությանը: Դավադիրներին հաջողվում է բանակցել սրանց թագավորների հետ և ձեռք բերել ռազմական մեծ ուժ: Միանում են նաև պարսկական մի քանի իշխաններ: Դավադիրների նպատակն էր նվաճել արքայական իշխանությունը: Ըսկըղբում նրանք իրենց տրամադրության տակ ունեին շատ մեծ և ուժեղ բանակ: Սակայն արշավանքի հենց սկզբին, դեռևս պարսկական սահմանը չհասած, դեկավարներին մեջ երկպառակություն է ծագում, որին զոհ են գնում պարսկական մի քանի իշխաններ: Իսկ նրանք, որոնց հաջողվել էր խուսափել իրենց ընկերների բախտից, զորքով վերադառնում են Պարսկաստան և ամրանում Կոմշ շրջանի Խեկեվանդ գյուղում: Նրանք գրավում են շրջակայքի ռազմական նշանակութուն ունեցող բարձունքները և

իրենց համար ամուր գիրքեր⁷ ստեղծում:
Բագրատունին, թշնամու հետագա ուժե-
ղացումը կանխելու նպատակով, Վրկանում
ունեցած իր փոքրաթիվ բանակով հար-
ձակվում է ապստամբների ճամբարի վրա:
Նախօրոք ամրացած թշնամու հանդեպ Սըմ-
բատի բանակը շատ աննպաստ պայմանների
մեջ է ընկնում: Տեղի է ունենում երկա-
րատե և արյունալի ճակատամարտ: Իր զո-
րավարի անհատական քաջությամբ և անձ-
նագործությամբ ոգևորված պարսիկա-
նակը մարտնչում է հերոսաբար: Սակայն
Բագրատունին ստիպված է լինում նահան-
ջել: Չնայած կրած պարտության, պարսիկ-
ները շատ մեծ կորուստներ են պատճառում
թշնամուն և առժամանակ զրկում են նրան
նոր ելույթի հնարավորությունից:

Այս անձնագործ մարտի համար արքան
անձամբ շնորհակալություն է հայտնում
Սմբատին:

Սմբատ Բագրատունին նոր ճակատա-
մարտի եռանդուն պատրաստություն է տես-
նում: Մի քանի անգամ ավելացնում է բա-

նակը, ղինում է ժամանակի ամենաընտիր ղենքերով՝ նետերով, զրահներով, վահաններով և այլն: Կազմակերպում է մի քանի ռազմարշաֆներ, որտեղ իր մարտիկներին սովորեցնում է մարտի բոլոր մանրամասները: Այսպիսով, ստեղծում է ուժեղ և քաջ բանակ: Պարապ չէին նաև թշնամիները: Նրանք նորից հաշտվում են քուշանների հետ, իրենց կողմն են գրավում մի քանի նոր իշխանների և ամրանում լեռներում:

Երկրորդ ճակատամարտը տեղի է ունենում Տապարաստանում: Թշնամու մի քանի նենգ փորձերը պարսից բանակի նկատմամբ անհաջողության են հանդիպում, և Սմբատ Բագրատունու ղեկավարած բանակը փայլուն հաղթանակ է տանում: Ոչնչացվում է ապստամբների ռազմական ուժը: Կռվում սպանվում են զավադիր իշխաններից շատերը, իսկ կենդանի մնացածները ծնկաչոք ներում են խնդրում Սմբատից:

Բանակի հաղթանակն արժանավոր կերպով նշվում է Խոսրով արքայի կողմից, մեծամեծ նվերներ ու պատիվներ է տրվում

բանակին և նրա քաջակորով զորավա-
րին: Մմբատ Բագրատունին արքունիքում
արտակարգ պատիվներ է ստանում: Նշա-
նակվում է հրկրի ավագ մարզպան: Այդ
նշանակում էր՝ արքունիքում, արքայական
սեղանի շուրջը, բոլոր մարզպաններից վեր,
արքայից արքային ավելի մոտիկ պետք է
նստեր Վրկանի մարզպանը: Մեծ պատիվ-
ների հետ արքան ուղարկում է թանգար-
ժեք նվերներ՝ ոսկե անոթներ, ոսկեկար,
ակնակուռ արքայական հագուստներ, մար-
դարտակար ոտքի ժապավեններ: Մմբատի
պատանի որդուն՝ Վարազդատիոցին, որն
ապրում էր արքունիքում և վայելում էր
արքայի առանձնահատուկ սերը, տալիս է
պալատական մեծ պաշտոն:

Մոտենում էր 608 թիվը: Ութ տարի էր,
ինչ Մմբատ Բագրատունին վարում էր
Վրկանի մարզպանությունը: Բարեկամվել
և վերաշինվել էր ավերված հրկիրը: Մարզ-
պանը դարձել էր իր զորքի և ժողովրդի

սիրելին: Պարսկաստանի թշնամիների դեմ տարած բազմաթիվ հաղթանակների շնորհիվ ձեռք էր բերել խոսրովի համակրանքն ու սերը: Ժամանակն էր իրականացնել վաղեմի երազը:

Հայաստանի վիճակը գնալով վատթարացել էր: 603 թ. վերսկսվել էին պարսկաբյուզանդական պատերազմները: Երկիրը նորից վեր էր ածվել պատերազմի թատերաբեմի: Քայքայվել էր շինականի տնտեսությունը: Ավերվել էր երկիրը, մեռել էր կաթողիկոսը: Եկեղեցու մեջ ավելի էին խորացել Բյուզանդիայի սերմանած երկպառակությունները: Հայաստանում չկար համերաշխ մի ուժ, որ կարողանար կենտրոնացնել ցիր ու ցան հղած նախարարներին:

Հայրենիքն իր Բազմահաղթ զորավարի կարիքն էր զգում:

Մինչ Սմբատը պատրաստվում էր Հայաստան մեկնելու իրավունք խնդրել, ստացվում է խոսրով 2-րդի հրովարտակը, որով Սմբատին պարսից արքունիք էին հրավիրում: Օգտվելով այս արտակարգ

շնորհից, Սմբատը արքային հայտնում է իր ցանկությունը։ Արքան հարգելով իր սիրելի գորավարի խնդիրը, թույլատրում է նրան վերադառնալ հայրենիք։ Մեկնելու իրավունքի հետ միասին տալիս է նաև այնտեղ գործելու արտակարգ լիազորություններ։

608 թ. գարնանը Սմբատը գալով Հայաստան, իջևանում է Դվին մայրաքաղաքում։ Հայ ժողովուրդը մեծ ջերմությամբ ընդունում է իր սիրելի գավաղին։

Առաջին գործը, որին ձեռնարկում է Բագրատունին հայրենիքում՝ կաթողիկոսական ընտրություններն էին։ Հեռատես քաղաքագետը գիտեր, որ պետականությունից զրկված Հայաստանի համար միակ կենտրոնը, որի շուրջը կարող էին համախմբվել հայրենիքի ազատության համար պայքարող ուժերը, եկեղեցին էր։ Ուստի անհրաժեշտ էր վերականգնել քայքայված եկեղեցին, մի ընդհանուր ղեկավարության տակ կենտրոնացնել ցիր ու ցան իշխաններին և ժողովրդին։

Երկրորդ կարևոր գործը Դվինի եկեղե-

ցական ժողովն էր, որը դատապարտեց եկեղեցու բոլոր երկպառակիչներին, երկրի համար ստեղծված ծանր պայմաններում նրանց անհնազանդությունը հայրենիքի նկատմամբ դավաճանություն համարելով:

Նախարարական և եկեղեցական ուժերը կենտրոնացնելուց հետո, Սմբատը ձեռնամուխ է լինում քայքայված երկրի վերակառուցման գործին:

Նկարագրելով նրա շինարարական աշխատանքները, ժամանակակից Սերեոս պատմիչը մի հետաքրքրական դեպք է պատմում: Սմբատ Բագրատունին Պվին մայրաքաղաքում ձեռնարկում է վաղուց ի վեր հրդեհից ավերված եկեղեցու վերակառուցմանը: Նոր եկեղեցին պետք է կառուցվեր նախկինից ավելի մեծ և ճոխ: Եկեղեցին կառուցվում էր Պվինում գտնվող մարդպանի բերդի կողքին: Անհանգստացած բերդապահը մի նամակ է գրում արքայից արքային և հայտնում, որ «հայոց եկեղեցու այդչափ մոտիկությունը բերդի համար ռազմական տեսակետից

վտանգավոր է»։ Արքան, ի զարմանս տեղական պարսկական իշխանության, պատասխանում է՝ «Թողնել եկեղեցին իր տեղում, բերդը քանդել և ուրիշ տեղ շինել»։

Այս փաստը փայլուն ապացույց է այն հեղինակության, որ Սմբատ Բագրատունին վայելում էր պարսկական արքունիքում։

Մոտ երկու տարի նա ղրաղված էր հայրենիքի գործերի կարգավորումով։

Մինչ այդ Պարսկաստանի արևելքում պատերազմի են ելնում քուշանները և հեփթաղները։ Չհանդիպելով ուժեղ դիմադրության, նրանց հաջողվում է նվաճել Սորասանի արևմտյան շրջանները։ Թշնամու արագ առաջախաղացումը կարող էր կանգնեցնել միայն անվանի զորավարը։

Պարսից արքան սուրհանդակներ ուղարկելով Դվին, իր մոտ է հրավիրում Բագրատունուն։ Մեծ դժվարությամբ բաժանվելով իր հայրենիքից, Վրկանի մարզպանը ներկայանում է Սոսրով արքային։ Վերջինս ընդունելով զորավարին, պատմում է իր արևելյան սահմանների դժվարին վիճա-

կի մասին: Հանձնում է նրան մեծ բանակի հրամանատարությունը, մեծարում է խոս-
րով-Շում նախարարական բարձրագույն տիտղոսով, երկրում տալիս է առևտրական նոր արտոնություններ, զարգարում է նրան մեծ զորավարին ու իշխանին հատուկ զար-
գարանքներով, տալիս է նրան վայել ոս-
կեկար ակնակուռ հագուստներ և հատուկ գլխարկ, ճոխ զարգարված ճանապարհորդա-
կան վրան, շքեղ երիվարներ: Շրջապատում է նրան արքայական հետևակից ընտրած
թիկնապահներով: Խոսրով-Շումի ռազմա-
կան շքերթն ավելի ճոխ դարձնելու համար՝
տալիս է նրան քառաձայն փողահարներ,
որոնք զորքի առաջից գնալով՝ մեծ զորա-
վարի գալուստը պետք է հայտնեին:

Խոսրով-Շումը լավ զինված և ճոխ զար-
դարված զորքով գնում է քուչանական պա-
տերազմի: Կոմշում նա իր զորքը լրացնում
է Վրկանում դաստիարակած 2000 հեծյալ-
ներով:

Պարսից բանակում, ինչպես մյուս պա-
տերազմներում, այնպես էլ այս անգամ,

Սմբատի կողքին նույնպիսի քաջությամբ
կռվում էին շատ հայ երիտասարդներ։ Այս
պատերազմներն ավելի էին կոփում Սմբա-
տի արքունիքում համախմբված երիտա-
սարդ հայրենակիցներին։ Այսպիսիներից
մի քանիսի անունները հասել են մեզ,
օրինակ՝ Վարդ-շապուհ Արծրունի, Սարգիս
Տայեցի, Ապահունի եղբայրներ, Վռամ
Գողթնացի և ուրիշները։ Ստանալով պարս-
կական մեծ և ուժեղ բանակի մոտենալու
լուրը, թշնամին դիմում է փախուստի։

Բազրատունին չէր կարող հանդուրժել,
որ այդքան կոտորած, ավերածություն և
դժբախտություն տարածող բանակը հեշ-
տությամբ աղատվի իր ձեռքից։ Հետապըն-
դելով քուշաններին, խոսրով-Շումը ստի-
պում է նրանց ընդունել ճակատամարտը։
Թշնամին պարտվում է։ Քչերին է հաջող-
վում փախչել մարտի դաշտից։

Հեռատես զորավարը գիտեր, որ թշնա-
մու ուժը վերջնականապես ոչնչացված չէ,
որ նոր հարձակման վտանգն անխուսափելի
է։ Հանկարծակիի չգալու համար, նա իր

բանակը չի հեռացնում խորասանից, այլ տեղափոխում է Տոս շրջանի Ապր-Շահար (Նիշապուր) քաղաքը, իսկ ինքը իր 300 թիկնապահների հետ ամրանում է Սոռխտ գյուղաքաղաքի բերդում:

Սմբատի կասկածներն իրականանում են:

Քուշանները վերականգնելով իրենց ցիր ու ցան և ջարդված զորքը, դաշնակցելով հյուսիսային թուրքական Մեծ Սաքանի հետ, ստանալով նրանից 30 բյուր զորք, դալիս, ճամբար են դնում պարսից սահմանի մոտ, Վեհոտ գետի ափին: Բաժանվելով մանր խմբերի, նրանք արշավում են արևմուտք, վարելով իրենց սիրած թալանչիական պատերազմը: Տեղեկանալով, որ Բագրատունին փոքրաթիվ զորքով գտնվում է Սոռխտում, քուշանները պաշարում են այն:

Սմբատ Բագրատունու համար ստեղծվում է անելանելի վիճակ. ճակատամարտ ընդունել հնարավոր չէր: Հարկավոր էր մի կերպ դիմադրել: Գյուղաքաղաքը, բացի իր կենտրոնում ունեցած բերդից, ուր նստած էր Բագրատունին իր թիկնապահներով,

շրջապատված էր նաև ամուր պարիսպնե-
 րով: Բայց առանց դրսից օգնություն
 ստանալու՝ դիմադրությունն անմտություն
 կլիներ, ուստի Խոսրով-Շուամը մշակում է
 ռազմական գործողությունների մի այս-
 պիսի ծրագիր: Թիկնապահներին, պար-
 սիկ Դատոյիսանի հրամանատարությամբ,
 թողնելով Խռոխտում, ինքը պետք է պատ-
 ուեր թշնամու պաշարող զորքերի օղակը և
 գնար Ապր-Շահը, մինչ Դատոյիսանի խում-
 բը խուսափելով բաց ճակատամարտից,
 պետք է դիմադրեր թշնամու հարձակում-
 ներին, Սմբատը զորքով կգար և կպաշա-
 րեր քուշաններին դրսից և, այսպիսով,
 ծուղակ ընկած թշնամին հեշտությամբ
 կոչնչացվեր: Այս ծրագիրն իրականացնելու
 համար Սմբատ Բագրատունին երեք հա-
 վատարիմ անձանց հետ (Իշխաններ Սար-
 գիս Դիմաքսյան, Սարգիս Տրպատունի և
 գեղջուկ գինակիր Սմբատիկը), գիշերով
 պատռում է թշնամու ամուր օղակը և
 շտապում Ապր-Շահար:

Մինչ Սմբատը բանակի հարձակման

պատրաստություններ էր տեսնում, Դատո-
յեանը զանց առնելով հրամանատարի կար-
գադրությունը, անցնում է հարձակման:
Ինչպես և պետք էր սպասել, մարտը վեր-
ջանում է պարսիկների պարտությամբ:
Այլևս դիմադրության չհանդիպելով՝ թշնա-
մին հասնում է Ռեյ՝ ճանապարհին կողսպ-
տելով և ավերելով քաղաքներն ու գյուղերը:

Բայց շուտով վրա է հասնում Բագրա-
տունին իր բանակով և հետապնդում թըշ-
նամուն: Վերջինս սարսափահար փախչում է:
Պարսից զորքը հասնելով քուշանների հետե-
վից, ստիպում է ընդունել ճակատամարտը:

Սովորաբար ժողովուրդն իր սիրելի հե-
րոսի շուրջը, նրա անձնական քաջությունն
ու հերոսությունն է՛լ ավելի շեշտելու հա-
մար, ամեն տեսակի առասպելներ է հնա-
րում, և քանի որ Սմբատ Բագրատունին
իւր սխրագործություններով, հերոսությամբ,
ազգի և այլ տառապլալների համար կա-
տարած բազմաթիվ գործերով սիրելի էր
դարձել ժամանակակիցներին, նույնպես
արժանացել է այդ բախտին:

Սերենոս պատմիչը նկարագրելով քուշանական այս ճակատամարտը, նրա բարեհաջող ելքն ամբողջովին վերագրելով Բագրատունու անձնական ուժին, գրում է.

Երբ արդեն բանակները պատրաստ էին ճակատամարտելու՝ դուրս է գալիս քուշանաց թագավորը և դիմում է Սմբատին.

— Ի՞նչ օգուտ խառնիխուռն ամբոխով պատերազմ մտնել, կոտորել զորքը և ոչ մի բանով ցույց չտալ մեր անձնական քաջությունը: Եկ, ավելի լավ է միասին մենամարտենք: Ասլա գոռոզուլթյամբ ավելացնում է՝ այսօր ցույց կտամ քեզ իմ քաջությունը:

Իր բազուկներով առյուծին խեղդող հերոսը չէր վախենում մարդու հետ զենքով մենամարտելուց: Խոսքով-Շումը համեստաբար պատասխանում է՝

— Ահավասիկ պատրաստ եմ մեռնելու:

Սկսվում է մի հետաքրքրական տեսարան: Երկու բանակները քարացած սալասում են իրենց առաջնորդների մենամարտին: Մեկի կամ մյուսի հաղթանակը պետք է վճռեր պատերազմի ելքը:

Մենամարտը տևում է բավական երկար։
Երկուսն էլ զրահավորված էին և իրենց
ուժով համարյա հավասար։ Վերջ ի վերջո
Սմբատին հաջողվում է պատռել իր գոռոզ
թշնամու ընտիր զրահը և սպանել նրան։
Քուշանական զորքը տեսնելով իրենց
արքայի պարտությունը, սարսափահար ետ
է փախչում, իսկ ողևորված պարսիկները
հետապնդում են նրանց։

Սերեոսի պատմածից պարզվում է, որ
քուշանական պատերազմի երրորդ փուլում
պարսից բանակը, շնորհիվ իր զորավարի
ռազմական տաղանդի և անձնական քաջու-
թյան՝ կարողանում է ամոթալի պարտու-
թյան մատնել թշնամուն։

Պարսկական բանակը հաղթական եր-
թով առաջ շարժվելով, ետ է վերցնում ոչ
միայն քուշանների նվաճած պարսկական
շրջանները, այլև շատ նոր երկրներ, հաս-
նելով մինչև քուշանների մայրաքաղաք
Բահլ-Շահաստանը (Բալխ Ալղանխատանում),
ճանապարհին գրավելով և ոչնչացնելով շատ

բերդեր: Մեծ ավար ձեռք բերելով՝ վերա-
դառնում են Պարսկաստան:

Սոսրով-Շումի հաղթանակի լուրը կայ-
ծակի տրագուլթյամբ հասնում է պարսկա-
կան արքունիք: Թշնամու պարտությունը
մեծ ցնծություն է առաջացնում: Մեծ Դաս-
տակերտ վիթխարի ամրոցը հեքիաթային
տեսք է ընդունում: Պարսից արքան տո-
նում է մեծ հաղթանակը: Զորավարի ըն-
դունելության պատրաստություններ են
տեսնում: Ամրոցի դահլիճն է բերվում ճոխ
զարդարված փղի վրա նստած Սմբատի
որդի Վարադաիրոցը, որին արքան հոր
պատվին Զավիտեան-Սոսրով անուանել էր
տվել: Տոնախմբությանը մասնակցող բազ-
մահազար ժողովրդին երջանիկ արքան դրամ
և քաղցրավենիքներ էր բաժանում: Մի չտես-
նելի խրախճանք էր: Մեծ զորավարի
հաղթանակը տոնում էին պարսից ար-
քայի բոլոր հպատակները:

Հաղթողներին դիմավորելով շուքով և
հանդիսավորությամբ, արքունիք են տանում:

Մեծամեծ պատիվներ է տրվում զորքին

և նրա բազմահազթ ու քաջ զորավարին: Խոսքով Փարվեզ արքան Սմբատ Բազրատունուն կարգում է իր արքունիքի երրորդ նախարարը և քանի որ զորավարն արդեն պատկառելի տարիքի էր և իր ծառայություններով վաստակել էր արժանի հանգիստը, արքան առաջարկում է մնալ արքունիքում և շքեղության ու պատիվների մեջ վայելել իր կյանքի մնացած տարիները:

618 թ. հոկտեմբերի 26-ին պարսկական Մեծ Դաստակերտ ամրոցում մեռնում է Սմբատ Բազրատունի Բազմահազթ, Խոսքով՝ Շում զորավարը: Համաձայն հանգուցյալի կտակի՝ նրա դին տեղափոխվում է Հայաստան, հայրենի Կոզովիտ գավառի Դարյունք ավանը (Բայազետ) և թաղվում Բազրատունիների տոհմական գերեզմանոցում:

Ժամանակի քաղաքական պայմանները հնարավորություն չտվին սղնիսի հայրենասերին գործելու իր հայրենիքում, հայրենյաց աշխարհի երջանկության համար: Սակայն լինելով օտարի իշխանության տակ, կռվելով Պարսկաստանի թշնամիների դեմ,

բազմաթիւ հաղթանակներ տանելով, մեծ պատիւներ ստանալով պարսից արքայի կողմից, նա երբեք չէր մոռանում իր նվիրական նպատակը: Ամեն մի հարմար առիթ օգտագործում էր հայրենիքին օգնելու համար: Իր բանակում նա սնում և մարդում էր շատ հայ երիտասարդներին, որոնք հետագայում հայրենիքի թշնամիներն դեմ մղած կռիւներում փառքով պսակեցին նրա հիշատակը: Ժողովուրդը չմոռացավ նրան: Նա մեծարեց, սիրեց իր հերոսին, արժանացրեց իր ժամանակի ամենամեծ պատվին՝ դասեց եկեղեցական սրբերի շարքը: Նրա անձնավորութեան շուրջը հյուսեց բազմաթիւ առասպելներ: Դարեր շարունակ սերնդե սերունդ պատմվեց, արտագրվեց նրա կյանքի պանծալի պատմութիւնը և մեծ խնամքով, հոգատարութեամբ ու գուրգուրանքով պահվեց մինչև մեր օրերը:

Այսպես է գնահատում ժողովուրդը իր հայրենիքի համար մարտնչող հերոսին:

1944. Ի. 9.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0624289

[204]

ԳԻՆԸ 1 ՌՈՒԲ.

Կուս

426

Հ. Գր-սի Կուս.
1944. IV. 7

[204]

ԳԻՆԸ 1 ՌՈՒԲ.

Կուս

426

Հ. Գր-սի Կուս.
1944. IV. 7